

Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου στην αγροτική κοινωνία

Νίκος Καμπέρης

Η αγροτική κοινωνία τις τελευταίες δεκαετίες, πέρα από πεδίο κατασκευής αλλά και προβολής των κοινωνικών αναπαραστάσεων του «χωρικού», του «αγρότη», του «εργαζόμενου αγρότη», του «μικρομεσαίου αγρότη», του «επαγγελματία αγρότη» ή του «αγρότη του 21^{ου} αιώνα», έγινε παράλληλα και αντικείμενο σημαντικών οικονομικών και κοινωνιολογικών προσεγγίσεων. Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές η αγροτική κοινωνία είναι μία «ανοιχτή και κινητική» κοινωνία, κοινωνία των «κοινωνικών αντιφάσεων και συμβιβασμών», που διαρκώς «αποαγροτοποιείται» και «αστικοποιείται» δίνοντας νέα περιεχόμενα στις έννοιες αυτές.¹

Παράλληλα, διαπιστώνεται ότι η πολύπλευρη σύνδεση της αγροτικής κοινωνίας και της γεωργικής εκμετάλλευσης με το εν γένει καπιταλιστικό κεφάλαιο έχει σαν αποτέλεσμα να διαμορφώνονται μια σειρά άνισες κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες, πολλές των οποίων δε συνδέονται άμεσα με τη γεωργική παραγωγή. Οι συγκρούσεις των ομάδων αυτών σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο, αποβλέπουν άλλοτε στην άσκηση πιέσεων για επιμέρους οικονομικά οφέλη και άλλοτε στη μεγαλύτερη παρουσία στο επίπεδο της πολιτικής και το σχεδιασμό της αγροτικής πολιτικής.²

Η κατανόηση και ερμηνεία της ιστορικής αυτής δυναμικής αλλά και των μορφών με τις οποίες εμφανίζεται στις επιμέρους αγροτικές περιοχές, τις διαφορετικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις και τα ξεχωριστά προϊόντα, είναι αδιαχώριστη τόσο από τη συνθετότητα της «καπιταλιστικής διείσδυσης»³ στη γεωργία όσο και από την αλληλεπίδραση των «εσωτερικών» με τις

¹ Η σύνθετη αυτή δυναμική επισημαίνεται από πολλούς ερευνητές. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα έργα: Ι. Λαμπίρη – Δημάκη, «Η κοινωνική έρευνα στον αγροτικό χώρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 23, 1984, σ. 67, Β. Hervieu, «Από την εξαφάνιση των χωρικών στην ανανέωση του γαλλικού αγροτικού χώρου: η γαλλική αγροτική κοινωνιολογία υπό αμφισβήτηση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τχ. 2, 1987, σ. 5-13, Λ. Λουλούδης, «Το μετέωρο βήμα της ευρωπαϊκής αγροτικής μεταρρύθμισης», *Διαλεκτική*, τχ. 8, 1993, σ. 56.

² Για την πολλαπλότητα των σχέσεων της αγροτικής κοινωνίας με το εν γένει καπιταλιστικό κεφάλαιο, τη συνεπαγόμενη κοινωνική διαστρωμάτωση και τις συγκρούσεις συμφερόντων που αυτή συνεπάγεται, βλ. Α. Μουσιδής, «Εξω-αγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μία πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τχ. 2, 1985, σ. 91-93, Λ. Λουλούδης, «Η Κ.Α.Π. “ανακαλύπτει” την ελληνική ύπαιθρο. Ερμηνεία και συμπεράσματα για την ελληνική γεωργία», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τχ. 10-11, 1991, σ. 57, Γ. Δαουτόπουλος, «Γεωργοί και επιχειρηματίες: η περίπτωση ενός χωριού στον κάμπο των Γιαννιτσών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 88, 1995, σ. 58 και Χ. Κασίμης, Α. Παπαδόπουλος, «Η ανάπτυξη του αγροτο-τροφικού συμπλέγματος και η πολιτική οικονομία του αγροτικού μετασχηματισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 89-90, 1996, σ. 47.

³ Λ. Λουλούδης, Ν. Μαρτίνο, Α. Παναγιώτου, «Ο “τρόπος παραγωγής” στη γεωργία. Μεθοδολογικά προβλήματα στην επιτόπια έρευνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τχ. 2, 1987, σ. 73 και Α. Παπαδόπουλος, «Η αγροτική αναδιάρθρωση και η γεωργία: προς μία πολιτική οικονομία του αγροτικού χώρου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 95, 1998, σ. 125-157.

«εξωτερικές» οικονομικές αλλαγές στη γεωργική οικογενειακή εκμετάλλευση. Εξίσου αδιαχώριστη είναι η ερμηνεία αυτή από τα μόνιμα προβλήματα της αγροτικής κοινωνίας, όπως η δυσμενής κατανομή των ηλικιών, η εγκατάλειψη του σχολείου και ο αναλφαβητισμός, καθώς και οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες των δύο φύλων.⁴

Από την πλευρά μας θεωρούμε ότι ένα σημαντικό μέρος των αλλαγών που κατακερματίζουν ανεπανόρθωτα τον ομαδοποιητικό και ομογενοποιητικό όρο «αγροτιά» ή «αγρότης»⁵ και αυξάνουν τις ανισότητες ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, τις ηλικίες και τα δύο φύλα, συνδέεται με την αύξηση και διαφοροποίηση του χρόνου που δεν αφιερώνεται στη γεωργική εργασία. Ένα σημαντικό μέρος του χρόνου αυτού σε ορισμένες γεωργικές εκμεταλλεύσεις και γεωγραφικές περιοχές αφιερώνεται στην αναγκαστική εξω-γεωργική απασχόληση. Ένα άλλο σημαντικό μέρος αφορά τον ελεύθερο χρόνο δηλαδή το χρόνο που δεν αφιερώνεται στην γεωργική και την εξω-γεωργική απασχόληση.

Σε αναφορά με το χρόνο αυτό θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να θέσουμε ορισμένες μας απόψεις με αναλυτικό τρόπο, προκειμένου να μας δοθεί η δυνατότητα να τις στηρίξουμε θεωρητικά και να τις συνδέσουμε με τις υπάρχουσες οικονομικές ή κοινωνιολογικές έρευνες.

α) Στη μεταπολεμική περίοδο η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργικής εργασίας έχει σαν αποτέλεσμα αφ' ενός την αύξηση του χρόνου που δεν αφιερώνεται στην εργασία και αφ' ετέρου τη μείωση της «ικανοποίησης» από την εργασία.

β) Ο ελεύθερος χρόνος της πλειοψηφίας των ομάδων της αγροτικής κοινωνίας αυξάνει αλλά και κατανέμεται με άνισο τρόπο στη διάρκεια της μέρας, της εβδομάδας, του έτους και της ενεργού εργασιακής ζωής.

γ) Με άνισο επίσης τρόπο αυξάνεται και κατανέμεται ο ελεύθερος χρόνος, τόσο στα πλαίσια της ίδιας κοινωνικής ομάδας όσο και στα πλαίσια της ίδιας οικογενειακής εκμετάλλευσης με κριτήριο την ηλικία και το φύλο.

δ) Ο χρόνος που απελευθερώνεται από την εργασία αφιερώνεται κυρίως στις «παραδοσιακές» ή «οικογενειακές» γιορτές και παραμένει στα κοινωνικά και συμβολικά πρότυπα του κόσμου των ενηλίκων, των ανδρών και των «μεσαίων στρωμάτων» της αγροτικής κοινωνίας.

ε) Ο ελεύθερος χρόνος κυρίως για τις γυναίκες, τους νέους και τις λιγότερο προνομιούχες ομάδες της αγροτικής κοινωνίας, αποτελεί μία ιστορική κοινωνική και εκπαιδευτική δυνατότητα.

⁴ Αναφορές στα προβλήματα αυτά γίνονται στα έργα Β. Κοτζαμάνης, «Δημογραφική γήρανση στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*, τχ. 32, 1993, σ. 225-249, Α. Αθανασίου, *Επαγγελματική κατάρτιση των αγροτών: Η περίπτωση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ)*, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1994, σ. 18-19, Μ. Παρίου – Δρεττάκη, *Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1993, σ. 212, 46-47, Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984 (β' έκδοση), σ. 264, Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Πολιτικές τάσεις και αντιλήψεις της αγροτικής νεολαίας», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τχ. 2, 1990, σ. 14 και Α. Γουρδομιχάλη, «Η γυναίκα στην αγροτική παραγωγή: ο παραγνωρισμένος συντελεστής αγροτικής ανάπτυξης» στο έργο *Οικονομία και Αγροτικό Τομέας*, (Πρακτικά διεθνούς Οικονομικού Συνεδρίου που έγινε στην Αθήνα 27.11.1984), εκδ. Α.Τ.Ε., Αθήνα 1986, τομ. Α', σ. 215, 220.

⁵ Α. Μωυσίδης, *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σ. 29.

στ) Ο ελεύθερος χρόνος για τις κοινωνικές ομάδες των ηλικιωμένων αγροτών, που διαρκώς αυξάνονται και διαφοροποιούνται, αποτελεί μία ουσιαστική δυνατότητα περιορισμού των οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών επιπτώσεων από την παρακμή του «κόσμου» της εργασίας και της οικογένειας.

Προκειμένου οι παραπάνω υποθέσεις να γίνουν πιο επιδεικτικές σε σχέση με τις ιδιαιτερότητες της αγροτικής κοινωνίας, θεωρούμε απαραίτητο να κάνουμε ορισμένες επισημάνσεις σε ό,τι αφορά τις έννοιες του ελεύθερου χρόνου και της «ικανοποίησης» από την εργασία.

Οι μέχρι τώρα κοινωνιολογικοί προσδιορισμοί, τα περιεχόμενα και οι διαφοροποιήσεις της έννοιας του ελεύθερου χρόνου, αφορούσαν κυρίως τη μισθωτή εργασία.⁶ Ο προσδιορισμός του ελεύθερου χρόνου στην αγροτική κοινωνία, και ιδιαίτερα στις εργασίες που κυριαρχούνται από τη γεωργική παραγωγή, είναι ιδιαίτερα προβληματικός, στο βαθμό που οι εργασίες αυτές είναι χρονικά και τοπικά κυμαινόμενες, δεν αμειβονται με «μισθό», ενώ παράλληλα εμφανίζουν σημαντικούς βαθμούς «ώσμωσης» ως προς τα περιεχόμενα.

Οι ιδιαιτερότητες αυτές ωστόσο, θεωρούμε ότι στη σημερινή εποχή περιορίζονται σημαντικά, καθώς η γεωργική εργασία για σημαντικό αριθμό γεωγραφικών περιοχών και γεωργικών εκμεταλλεύσεων όλο και πιο πολύ εντοπίζεται τοπικά και χρονικά, ενώ διακρίνονται καλύτερα τα περιεχόμενα και τα στάδια της.⁷ Μπορούμε έτσι να μιλάμε για ελεύθερο χρόνο με την έννοια του «λίγου» χρόνου που μένει σε περιόδους έντασης των καλλιεργητικών φροντίδων και ο οποίος στις λιγότερο εντατικές περιόδους αυξάνει σημαντικά και διαφοροποιείται ποιοτικά. Ωστόσο, στο επίπεδο των κοινωνικών αναπαραστάσεων και χρήσεων, ο χρόνος αυτός παραμένει υποταγμένος στις σηματοδοτήσεις του «ελεύθερου χρόνου» της μισθωτής ή επαγγελματικής εργασίας και του τρόπου ζωής των μεγάλων πόλεων. Το οκτάωρο, τα σαββατοκύριακα, οι άδειες, οι γιορτές, και οι διακοπές, οι αργίες και η σύνταξη δεν επιτρέπουν να σηματοδοτηθεί και να χρησιμοποιηθεί σαν ελεύθερος χρόνος ο χρόνος που σταδιακά απελευθερώνεται από τη γεωργική εργασία.

Σε ό,τι αφορά την «άρνηση» της αγροτικής εργασίας, αυτή είναι το σύνθετο αποτέλεσμα μιας σειράς καταστάσεων και κριτηρίων, πολλά των οποίων δεν αφορούν την ίδια την εργασία, ενώ άλλα έρχονται σε προφανή αντίθεση με τις αντικειμενικές συνθήκες της. Η διαπλοκή αυτή συχνά ενισχύεται από το γεγονός ότι η εκδήλωση της δυσαρέσκειας ή της κριτικής για την εργασία, ακόμα και όταν είναι έντονη, δεν εκφράζεται, απωθείται συστηματικά ή

⁶ Α. Κορωναίου, Ν. Καμπέρης, «Η κοινωνική δυναμική των σχέσεων εργασίας και ελεύθερου χρόνου», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 55, 1994, σ. 102-106.

⁷ Πρόκειται για το σύνθετο αποτέλεσμα της μεταπολεμικής περιόδου, στα πλαίσια της οποίας η αγροτική παραγωγή χαρακτηρίζεται από την αύξηση της παραγωγικότητας, την εφαρμογή νέων καλλιεργειών και μεθόδων παραγωγής και την επέκταση της καλλιέργειας προϊόντων με δοσμένο εμπορευματικό χαρακτήρα καθώς και την αύξηση του οικιακού εξοπλισμού.

αντιστρέφεται.⁸ Όπως όμως θα δούμε στη συνέχεια, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η δυσарέσκεια εκφράζεται άμεσα και ακόμα πιο πολλές που αυτή ενισχύει τις προσδοκίες των αγροτών για αλλαγή ή εγκατάλειψη της γεωργικής εργασίας.

Μετά τις ανωτέρω επισημάνσεις επανερχόμαστε στις βασικές μας απόψεις και στην προσπάθεια να τις τεκμηριώσουμε με όσο το δυνατόν συναφή θεωρητικά και εμπειρικά στοιχεία.

Θεωρούμε ότι τα καταναλωτικά πρότυπα και οι κοινωνικές σχέσεις που συνδέονται με την κατανάλωση, στα πλαίσια της αγροτικής κοινωνίας, μπορούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό δείκτη της αύξησης και της διαφοροποίησης των περιεχομένων του χρόνου που δεν αφιερώνεται στην εργασία. Στη δεκαετία 1964-1974 εμφανίζεται μια κατακόρυφη άνοδο στη ζήτηση αγαθών που αφορούν τόσο το «βιοτικό επίπεδο» και την «οικογενειακή αναψυχή» όσο και τις προσωπικές επικοινωνίες, τα θεάματα και τα ταξίδια.⁹ Η πολλαπλότητα και η ετερογένεια των δραστηριοτήτων αυτών αποτελεί προνομιακό πεδίο για την ερμηνεία και κατανόηση τόσο της αύξησης και της διαφοροποίησης του χρόνου που δεν αφιερώνεται στην εργασία όσο και του σταδιακού μετασχηματισμού των ρόλων των ηλικιών και των δύο φύλων στο χρόνο αυτό. Ο μικτός τους χαρακτήρας (κοινωνικός, θρησκευτικός, οικογενειακός), καθώς και η μεγάλη τους διασπορά, τόσο σε περιόδους έντασης της αγροτικής εργασίας όσο και σε περιόδους ύφεσης, είχαν σαν αποτέλεσμα όχι μόνο να μη διακρίνονται τα όρια «του χρόνου της εργασίας» από το «χρόνο των γιορτών», αλλά και στα πλαίσια των «γιορτών» να μη διαφοροποιείται η ξεκούραση από τη διασκέδαση ή τις άλλες επιλογές του ατόμου.¹⁰ Ο ομαδικός και ιεραρχημένος χαρακτήρας των τοπικών παραδοσιακών γιορτών περιορίζεται σταδιακά, ανταποκρίνεται περισσότερο στις απαιτήσεις των «επισκεπτών» ή των «τουριστών», ενώ παράλληλα μετατοπίζονται ή και μεταφέρονται έξω από την κοινότητα οι χώροι στους οποίους οι γιορτές αυτές πραγματοποιούνται.¹¹

⁸ G. Friedmann, *Le travail en miettes*, Gallimard, Παρίσι 1964, σ. 52, 201. Σε ό,τι αφορά την ελληνική κοινωνία στις διαδικασίες «ιδεολογικοποίησης του μόχθου» σημαντικό ρόλο παίζουν οι παραδοσιακές παραστάσεις και παραλλαγές του «νοικοκύρη» και του «τεμπέλη»: Ο ακαμάτης είναι αδελφός του ζητιάνου. Ακαμάτης, πρωτοκλέφτης. Η πολλή άδεια κάνει το νοικοκύρη κλέφτη. Στου τεμπέλη το τσαντίρι έστησε ο διάολος εργαστήρι. Ακαμάτης νέος, γέρος διακονιάρης. Θέλησε ο τεμπέλης να χορέψει και έσπασε το νταούλι. Της τεμπέλας η κλωστή δέκα πήχες και μισή. Βλ. Ι. Κολιτσάρας, *Παροιμίες του ελληνικού λαού*, εκδ. Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών, Αθήνα 1964. Εξίσου σημαντικές είναι και οι υποδείξεις του χριστιανισμού σε σχέση με το καθήκον απέναντι στην εργασία. Ο απόστολος Παύλος τονίζει «εί τις ού θέλει εργάζεσθαι, μηδέ εσθιέτω» (Β. Θεσ. 3,10) και προτρέπει «ο κλέπτων μηκέτι κλεπτέτω, μάλλον δε κοπιάτω εργαζόμενος το αγαθόν ταις χερσίν, ίνα έχη μεταδούναι τοις χρείαν έχουσιν» (Εφεσ. 4,28). Στους Θεσσαλονικείς, προβάλλοντας τον εαυτό του σαν παράδειγμα εργατικού ατόμου («ουδέ δωρεά άρτον εφάγαμεν παρά τινος, αλλ' εν κόπω και μόχθω νύκταν και ημέρα εργαζόμενοι προς το μη επιβαρήσαι τινα υμών» (Β. Θεσσαλ. 3,8) τους προτρέπει να τον μιμηθούν και να εργάζονται («εργάζεσθαι ταις ιδίαις χερσίν υμών, καθώς υμίν παρηγγείλαμεν» (Α. Θεσσαλ. 4,11).

⁹ Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, ό.π., σ. 162, 261.

¹⁰ Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978, σ. 261-275 και 198-203.

¹¹ J. C. Farcy, «Le temps libre au village», στο έργο Α. Corbin, *L' avènement des loisirs*, Audier, Παρίσι 1995, σ. 253. P. Champagne, «La fête au village», *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 17-18, 1977, σ. 73-84.

Η παραπέρα αύξηση του ελεύθερου χρόνου φέρνει στο προσκήνιο τις λεγόμενες «διακοπές των αγροτών». Πρόκειται για μια σειρά κοινωνικών σχέσεων και γεωγραφικών μετακινήσεων που δεν περιορίζονται στις υποχρεωτικές ενδοοικογενειακές επισκέψεις για τη διατήρηση της «οικογένειας» και παίρνουν τη μορφή επιλεγμένων ταξιδιών και διακοπών.¹² Η δυναμική αυτή της αύξησης και διαφοροποίησης των τρόπων αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου είναι αδιαχώριστη από τις αλλαγές των οικονομικών και κοινωνικών ρόλων των ανδρών και των γυναικών, των νέων και των ηλικιωμένων της αγροτικής κοινωνίας.

Σε ό,τι αφορά τις γυναίκες της αγροτικής κοινωνίας, η κλιμάκωση της δραστηριότητας σε εξωγεωργικές εργασίες επέφερε σοβαρές ανακατατάξεις στα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά πλαίσια της οικογένειας. Παράλληλα βοήθησε τις γυναίκες να ανοιχτούν σε σχέση με άλλα κοινωνικά στρώματα, να αναπτύξουν ίδιες ατομικές ανάγκες και προσδοκίες.¹³ Πρόκειται για μια βαθύτερη άρνηση όχι μόνο να παραμείνουν στα πλαίσια του νοικοκυριού αλλά και να εξειδικευτούν και να εργαστούν, οι ίδιες και τα παιδιά τους, σε γεωργικές εργασίες ή να ζήσουν μέσα στην αγροτική κοινωνία.¹⁴ Οι προσδοκίες αυτές αντανakλούν περισσότερο την αυξημένη απαίτηση για επαγγελματική κατοχύρωση και κοινωνική αναγνώριση της γυναικείας εργασίας και λιγότερο το υποτιθέμενο περιορισμένο ενδιαφέρον των γυναικών για τα κοινωνικά προβλήματα του αγροτικού χώρου.

Η βαθιά άρνηση να ασχοληθούν με τη γεωργική εργασία εμφανίζεται και στους νέους της αγροτικής κοινωνίας, γεγονός που από πρώτη άποψη μπορεί να αποδοθεί στη μειωμένη συμμετοχή τους στις οικογενειακές ή αγροτικές εργασίες.¹⁵ Ειδικότερα διαπιστώνεται ότι οι μαθητές που στο λύκειο ακολουθούν τη γεωργική κατεύθυνση έχουν σαν επιθυμία να αποκτήσουν «απολυτήριο» και όχι να ασχοληθούν με τη γεωργική παραγωγή. Οι περισσότεροι προσβλέπουν σε εργασίες που αφορούν το δημόσιο τομέα ή εργασίες (τεχνίτης, εργάτης, ιδιωτικός υπάλληλος ή μικροεπιχειρηματίας) που θα τους επιτρέψουν να «ξεφύγουν» από τον αγροτικό τομέα.¹⁶ Εξίσου αρνητικοί απέναντι στη γεωργική εργασία είναι και νέοι αγρότες και οι αγρότισσες καθώς επιλέγουν να ασχοληθούν περισσότερο με εξειδικεύσεις σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, αγροτουρισμού, θέματα πολιτιστικά και δραστηριότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου.¹⁷ Μακριά από την προοπτική του «γεωργού» βρίσκονται

¹² A. Guillou, «Les vacances des agriculteurs», *Autrement*, vol. 111, 1990, σ. 29-44.

¹³ X. Βλαχούτσικου, Α. Μπαχαροπούλου, «Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα. Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 45, 1991.

¹⁴ I. Καφέ- Γιδαράκου, «Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση: θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας», στο έργο *Κράτος και Αγροτικός Χώρος- Εισηγήσεις 3^ο Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 458, 463. Α. Γουρδομιχάλη, «Η γυναίκα στην αγροτική παραγωγή: ο παραγνωρισμένος συντελεστής αγροτικής ανάπτυξης», ό.π., σ. 213-220.

¹⁵ Ο συνολικός αριθμός των νέων ηλικίας 10-19 ετών που αναφέρονται ως κανονικά εργαζόμενοι στη γεωργία μειώθηκε από 254.088 το 1951 σε 52.808 το 1981 και ποσοστιαία κατά 79.2%, βλ. Α. Μωυσίδης, *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., σ. 221.

¹⁶ Ε. Κοβάνη, «Ο πρωτογενής τομέας και η κοινωνική κινητικότητα των νέων», στο έργο *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο. Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.- Κ.Ν.Ε./ Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1988, σ. 278- 280.

¹⁷ Α. Αθανασίου, *Επαγγελματική κατάρτιση των αγροτών: Η περίπτωση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ)*, ό.π., σ. 85, 75.

και οι νέοι που, μετά από κάποιες «απόπειρες» εργασίας στην πόλη, αναγκάστηκαν να «γυρίσουν πίσω» στη γεωργική εκμετάλλευση, και οι οποίοι εκφράζουν την επιθυμία εκμηχάνισης και επέκτασης της εκμετάλλευσης με σκοπό να τη χρησιμοποιήσουν για την κοινωνική επιτυχία και κινητικότητα.¹⁸ Στόχος τους είναι να γίνουν «επιχειρηματίες- αγρότες», οι οποίοι, ανεξάρτητα αν ζουν μέσα ή έξω από την κοινότητα, χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία και έχουν κέρδη που τους επιτρέπουν να διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους με τον τρόπο των επιχειρηματιών του αστικού χώρου.¹⁹

Η ανισότητα όμως των αντικειμενικών προϋποθέσεων δημιουργεί νέες κοινωνικές ανισότητες και ανταγωνισμούς, που με τη σειρά τους αυξάνουν τόσο την ανομοιογένεια της έννοιας «νέοι αγρότες» ή «αγροτική νεολαία» όσο και των πολιτικών αιτημάτων τους.²⁰

Σημαντικές είναι και οι αλλαγές στις προσδοκίες των ηλικιωμένων αγροτών καθώς στα προβλήματα που αφορούν τις συντάξεις και την περίθαλψη²¹, προστίθενται οι δυνατότητες από την μείωση του χρόνου που αφιερώνεται στη γεωργική εργασία. Πρόκειται κυρίως για τη θέσπιση της «πρόωρης σύνταξης» (καν. 2079/1992 της Ε.Ο.Κ) που επιτρέπει σε ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό αγροτών να εξέρχονται από τη γεωργική εργασία σε ηλικίες που διαθέτουν μεγάλα περιθώρια ενέργειας, χρόνου και κοινωνικών ρόλων.²² Οι παραδοσιακοί ρόλοι της γιαγιάς και του παππού αποκτούν νέα περιεχόμενα και δυνατότητες,²³ ενώ η συμμετοχή στον

¹⁸ Ε. Κοβάνη, «Ο πρωτογενής τομέας και η κοινωνική κινητικότητα των νέων», ό.π., σ. 278- 280.

¹⁹ Σημαντικό μέρος των κοινωνικών αυτών αναπαραστάσεων του «επιχειρηματία» θεωρούμε ότι οφείλεται στην αυξημένη ύπαρξη εργοδοτών που ενώ διαθέτουν γεωργικές εκμεταλλεύσεις χρησιμοποιούν μόνιμο εργατικό δυναμικό και διαμένει στα αστικά κέντρα. Στη δεκαετία 1971-1981 εκτιμάται ότι οι επιχειρηματίες αυτοί ανέρχονται στο 26.4% του συνόλου των εργοδοτών. Βλ. Α. Μωυσίδης, *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., σ. 261.

²⁰ Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Η διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς των γεωργών στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 76, 1990, σ. 220, και Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Πολιτικές τάσεις και αντιλήψεις της αγροτικής νεολαίας», ό.π., σ. 15.

²¹ Η. Εμκε-Πουλοπούλου, «Δημογραφική γήρανση και το εισόδημα των ηλικιωμένων στην Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*, τχ. 24, 1991, σ. 221-244. Γ. Βακαλόπουλος, «Οι συντάξεις στη χώρα μας», στο έργο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1984. Οι ανάγκες των ηλικιωμένων στη χώρα μας*, εκδ. Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία, Αθήνα 1985, σ. 39-64. Α. Αμηνά, Α. Δοντά, Τ. Τριανταφύλλου, «Υγεία και χρήση υπηρεσιών από τους ηλικιωμένους στην αγροτική Ελλάδα», στο έργο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1986. Κοινωνική έρευνα και προγραμματισμός για τους ηλικιωμένους*, εκδ. Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία, Αθήνα 1987, σ. 63-74.

²² Σύμφωνα με στοιχεία της ΑΤΕ, την περίοδο 1.1.1995 μέχρι 15.10.1998 εντάχθηκαν στην «πρόωρη σύνταξη» πανελλαδικά 18.292 άτομα και τα οποία τις 15.10.1998 ήταν ηλικίας 55 χρονών σε ποσοστό 3.8%, 56 χρονών σε ποσοστό 8.2%, 57 χρονών σε ποσοστό 9.2%, 58 χρονών σε ποσοστό 12.5%, 59 χρονών σε ποσοστό 11.9%, 60 χρονών σε ποσοστό 13.1%, 61 χρονών σε ποσοστό 11.8%, 62 χρονών σε ποσοστό 11.5%, 63 χρονών σε ποσοστό 8.6%, 64 χρονών σε ποσοστό 4.6% και 65 χρονών και άνω σε ποσοστό 4.3%.

²³ Α. Αμηνά, «Τι λένε τα παιδιά για τα γεράματα», στο έργο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1984. Οι ανάγκες των ηλικιωμένων στη χώρα μας*, εκδ. Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία, Αθήνα 1985, σ. 65-70.

ελεύθερο χρόνο φαίνεται να προσδιορίζει καθοριστικά τη θετική αυτοεικόνα των συνταξιούχων αγροτών.²⁴ Παράλληλα, η θέσπιση της πρόωρης σύνταξης δημιουργεί νέες ανισότητες και συγκρούσεις, καθώς οι νέοι είναι κοινωνικά και εκπαιδευτικά προετοιμασμένοι να διεκδικήσουν πιο πιεστικά από τον «αρχηγό της γεωργικής εκμετάλλευσης» το «μερίδιο» τους, προκειμένου να πραγματοποιήσουν τη δική τους αντίληψη για τον ελεύθερο χρόνο και την κοινωνική άνοδο.²⁵ Απέναντι στις τεράστιες αυτές αλλαγές οι κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις των «ήρεμων και σοφών γέρων» ανατρέπονται βίαια και ρυθμιστής των νέων αναπαραστάσεων γίνεται άλλοτε η «πάλη των γενεών» και άλλοτε η ιατρικοποίηση των προβλημάτων των γηρατειών.²⁶

Στο σημείο αυτό θεωρούμε απαραίτητο να θέσουμε ένα σημαντικό ερώτημα: μπορεί άραγε το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα και οι διεκδικήσεις που αφορούν τη γεωργική εργασία, να ανταποκριθούν στις ανάγκες, τις δυνατότητες και τις ιδιαιτερότητες που προβάλλουν οι διαφορετικές ομάδες, οι ηλικίες και τα δύο φύλα στα πλαίσια της σύγχρονης αγροτικής κοινωνίας;

Σε ό,τι αφορά το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, θεωρούμε ότι οι βασικές αντιθέσεις και τα ιδεολογικά όρια που βρίσκονται στη βάση της δημιουργίας του, το καθιστούν μια ίσως αναγκαία αλλά καθόλου ικανή συνθήκη απέναντι στις σύγχρονες κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες της αγροτικής κοινωνίας. Εξίσου οριακά είναι και τα αποτελέσματα των άλλων θεσμών (Λαϊκή Επιμόρφωση, Συνεχής Εκπαίδευση, Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας, Επιμορφωτικά Σεμινάρια, κλπ).²⁷ που με τρόπο επιλεκτικό, αποσπασματικό ή «πυροσβεστικό», δρομολογούνται για να απαντήσουν σε αυτά που η επίσημη εκπαίδευση δεν «μπορεί», ή δεν «προλαβαίνει» (εγκατάλειψη του σχολείου, αναλφαβητισμός, υποτίμηση της χειρονακτικής εργασίας, απαξίωση των γεωργικών εργασιών).

Μήπως όμως οι διεκδικήσεις που αφορούν τη γεωργική εργασία μπορούν να ανταποκριθούν σ' αυτές τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες;

Θεωρούμε ότι οι διεκδικήσεις που συνδέονται με τη γεωργική εργασία, ενώ είναι καθοριστικές για την επίλυση των βασικών προβλημάτων της αγροτικής κοινωνίας, παραμένουν μονομερείς, περιορισμένες και συχνά ασταθείς, για τους παρακάτω λόγους:

²⁴ Θ. Καλατζής, «Κοινωνικοϊατρική έρευνα για τους ηλικιωμένους επτά ορεινών κοινοτήτων της επαρχίας Φιλιατών Ηπείρου», στο έργο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1987. Ιατροκοινωνικές προοπτικές για την τρίτη ηλικία*, εκδ. Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία, Αθήνα 1988, σ. 109-110.

²⁵ Η μελέτη των συγκρούσεων αυτών στην περίπτωση της γαλλικής γεωργίας κατέδειξε ότι είναι αδιαχώριστες τόσο από τις διατάξεις του κληρονομικού δικαίου και την έλλειψη πολιτικής για τις τιμές της καλλιεργούμενης γης όσο και από τις αργόρυθμες αλλά σημαντικές αλλαγές της «μαθητείας στην γεωργική εργασία». Βλ. C. Reboul, «L' apprentissage familial des métiers de l' agriculture», *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 39, 1981, σ. 113-121.

²⁶ Τα ηθικολογικά και στερητικά περιεχόμενα των σύγχρονων αντιλήψεων για την Τρίτη ηλικία καταδειχνει με ιδιαίτερη ευαισθησία η Σ. Μπωβουάρ στο έργο της *Τα γηρατειά*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980, σ. 320, 348, 480.

²⁷ Πέρα από τις αναγνωρισμένες ανεπάρκειες σε διδακτικό προσωπικό, κονδύλια και κοινωνική αναγνώριση, οι θεσμοί αυτοί στα διαφορετικά τους πεδία αλλά για τους ίδιους σχεδόν λόγους, κινούνται ανάμεσα σε ασυμφιλίωτους πόλους από εκπαιδευτικούς πειραματισμούς, εκσυγχρονισμένες γνώσεις και μεσσιανικά μηνύματα. Βλ. Γ. Παπαμιχαήλ, «Τα αδιέξοδα της Λαϊκής Επιμόρφωσης», *Ο Πολίτης*, τχ. 66, 1984, σ. 15.

α) Οι διεκδικήσεις αυτές εγγράφονται στις κοινωνικές σημασίες της «οικονομικής ορθολογικότητας» (τιμές, πιστώσεις, παραγωγικότητα, ανταγωνιστικότητα) με αποτέλεσμα οι άλλες κοινωνικές ανάγκες ή ιδιαιτερότητες να εκλαμβάνονται σαν «συντελεστές» ή «δευτερεύοντα ζητήματα», που μπορούν να «απαξιωθούν» ή να μετατεθούν σ' ένα «καλύτερο αύριο».

β) Η γεωργική εργασία, επειδή απασχολεί όλο και λιγότερα άτομα και καταλαμβάνει όλο και λιγότερο χρόνο στο σύνολο της ζωής τους, δεν μπορεί να αποτελέσει το βασικό πλαίσιο επίλυσης των προβλημάτων της αγροτικής κοινωνίας.

γ) Η αυξανόμενη πολυδραστηριότητα στα πλαίσια της αγροτικής κοινωνίας διασπείρει συνεχώς τόσο τις μορφές όσο και τα αιτήματα της εργασίας ανάμεσα σε άνισες γεωγραφικές περιοχές, γεωργικές εκμεταλλεύσεις, προϊόντα και εργαζόμενους.

Μετά τις περιορισμένες δυνατότητες του επίσημου σχολικού θεσμού και της «κουλτούρας της εργασίας» να ανταποκριθούν στις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες της στρωματοποιημένης και σε μεγάλο βαθμό αστικοποιημένης αγροτικής κοινωνίας, γεννιέται το ουσιαστικό ερώτημα για τη δυναμική και τη σημασία του ελεύθερου χρόνου.

Από την πλευρά μας θεωρούμε ότι η κοινωνική και εκπαιδευτική αξιοποίηση του χρόνου που δεν αφιερώνεται στην εργασία και τους άλλους θεσμικούς καταναγκασμούς, αποτελεί μία ιστορική δυνατότητα για τις «κατώτερες» ή λιγότερο «προνομιούχες» ομάδες της αγροτικής κοινωνίας (φτωχοί αγρότες, εποχιακοί εργάτες, γυναίκες, ηλικιωμένοι, μειονότητες).²⁸

Οι ομάδες αυτές θα αναπαράγονται διαρκώς με ειδικές μορφές, τόσο στο εσωτερικό τους όσο και σε σχέση με τις άλλες, προβάλλοντας ανάγκες και ιδιαιτερότητες που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από τον επίσημο σχολικό θεσμό και τον οικονομικό εξορθολογισμό της γεωργικής ή της έξω-γεωργικής απασχόλησης.

Η κοινωνική και εκπαιδευτική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου για τις ομάδες αυτές σημαίνει τη συλλογική και υπεύθυνη δημιουργία ενός συνόλου πρακτικών που θα καλλιεργούν στα άτομα την επιθυμία και τη δυνατότητα να μαθαίνουν και να δραστηριοποιούνται έξω ή και ενάντια στις επίσημες εκπαιδευτικές, εργασιακές ή ιδεολογικές πρακτικές.²⁹ Το πρόταγμα αυτό παραμένει αδιαχώριστο από την ανάγκη βελτίωσης του επίσημου σχολείου και των θεσμών που καλούνται να το αντικαταστήσουν ή να το συμπληρώσουν.

²⁸ Σημαντικό μέρος των επαναπατρισθέντων προσφύγων και των ξένων εργατών, ενώ είναι αναγκασμένο να ζει και να εργάζεται στην αγροτική κοινωνία, διαθέτει σημαντικά μορφωτικά και πολιτιστικά πλεονεκτήματα. Για παράδειγμα οι τελειόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ανάμεσα στους 1.000.000 παλιννοστούντες Πόντιους ανέρχονται σε 27% (το αντίστοιχο των ελλήνων είναι 6.5%) και οι τελειόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε 36% (το αντίστοιχο των ελλήνων είναι 15%). Βλ. *Κοινωνική Πολιτική και Τοπική Αυτοδιοίκηση, Μελέτη του Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.- Ε.Ε.Τ.Α..Α.*, Αθήνα 1995, σ. 200-204.

²⁹ Σε τοπικό επίπεδο οι δυνατότητες αυτές μπορούν να αποτελέσουν κίνητρο δημιουργίας δημοτικών επιχειρήσεων (αμιγείς, μη αμιγείς, λαϊκής βάσης κλπ.) στις οποίες η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα πρέπει να έχει τον έλεγχο στον προγραμματισμό, την υλοποίηση και την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών. Βλ. «Κώδικας Τοπικής Αυτοδιοίκησης», άρθρα 75-79 και «Δημοτικός και Κοινοτικός Κώδικας» άρθρα 287-290.